

ПРАВОВІ ЗАСАДИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА АЗЕРБАЙДЖАНУ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Гафарова К.К.,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри далекосхідних мов та літератури
Бакинського державного університету,
ORCID: 0009-0007-7708-597X

Гафарова К.К. Правові засади міжнародних відносин Європейського Союзу та Азербайджану: реалії та перспективи.

Визначається природа правового забезпечення міжнародних відносин Європейського Союзу та Азербайджану в умовах сьогодення та в моделюванні перспектив його розвитку з огляду на наявний досвід у цьому питанні України.

Проаналізовано та окреслено правову природу нормативно-правового підґрунтя формування та розвитку політики зовнішньополітичних стосунків ЄС з Азербайджанською Республікою. Зокрема, виділені три рівні правового забезпечення цієї діяльності: універсального міжнародного, регіонального міжнародного та національного.

Вказано, що сучасний стан правового забезпечення наведеної співпраці відзначений наявністю договірних положень в межах окремих сфер діяльності.

Зроблено висновок, що дане питання потребує комплексного опрацювання за прикладом моделі правового забезпечення міжнародної співпраці України та ЄС, де в межах національного азербайджанського правового поля має бути напрацьована стратегічна законодавча база зі змістом зовнішньополітичної діяльності з виокремленням напрямку європейського співробітництва. Відзначено правове забезпечення подібної діяльності у таких сферах як: сфера правосуддя, свободи та безпеки; економічні та соціальні реформи, скорочення бідності і сталий розвиток; розвиток сфери транспорту, енергетики та екології; встановлення безпосередніх контактів між людьми, тренінгів, реформи сектору охорони здоров'я, культурного співробітництва.

Зазначено, що найбільш перспективним та таким, що потребує відповідного правового забезпечення нормотворчого та правозастосовного характеру, є напрямок впровадження міжнародних стандартів в сфері захисту прав і свобод людини, напрацьованих ЄС.

Вказано, що з огляду на географічне розміщення та геополітичні тенденції сучасного світу, Азербайджан прагне розвивати взаємини з ЄС в економічній, енергетичній, логістичній, судовій та правозахисній сферах, що сприятиме розвитку відповідного правового забезпечення, у тому числі із залученням судової практики ЄСПЛ.

Звернена увага на обмежене співробітництво розглянутих суб'єктів міжнародного права в інтересах забезпечення державного суверенітету Азербайджанської Республіки, що опосередковує створення відповідних правових інструментів для цього.

Ключові слова: міжнародні стандарти, правові засади, правове забезпечення, міжнародні відносини, право, захист прав і свобод людини.

Gafarova K.K. Legal basis of international relations between the European Union and Azerbaijan: realities and prospects.

The nature of legal support for international relations between the European Union and Azerbaijan in the current conditions and in modelling the prospects for its development is determined, taking into account the existing experience of Ukraine in this regard.

The author analyses and outlines the legal nature of the regulatory framework for the formation and development of the EU's foreign policy relations with the Republic of Azerbaijan. In particular, three levels of legal support for this activity are identified: universal international, regional international and national.

It is noted that the current state of legal support for this cooperation is marked by the presence of contractual provisions within certain areas of activity.

It is concluded that this issue requires a comprehensive study following the example of the model of legal support for international cooperation between Ukraine and the EU, where a strategic legislative

framework with the content of foreign policy activities with a focus on European cooperation should be developed within the national Azerbaijani legal framework. The legal support for such activities in the following areas is noted: justice, freedom and security; economic and social reforms, poverty reduction and sustainable development; development of transport, energy and environment; establishment of direct contacts between people, training, healthcare reform, cultural cooperation.

It is noted that the most promising and requiring appropriate legal support of a normative and law enforcement nature is the direction of implementation of international standards in the field of protection of human rights and freedoms developed by the EU.

The author points out that, given the geographical location and geopolitical trends of the modern world, Azerbaijan seeks to develop relations with the EU in the economic, energy, logistics, judicial and human rights spheres, which will contribute to the development of appropriate legal support, including with the use of the ECHR case law.

Attention is drawn to the limited cooperation of the considered subjects of international law in the interests of ensuring the state sovereignty of the Republic of Azerbaijan, which mediates the creation of appropriate legal instruments for this purpose.

Key words: international standards, legal framework, legal support, international relations, law, protection of human rights and freedoms.

Постановка проблеми. Глобалізація всіх сфер буття країн сучасності опосередковується релевантними процесами як в межах внутрішньої, так і зовнішньої політики, де вагоме місце приділяється формуванню відповідних правових засад зазначених відносин. Дійсно, право, з урахуванням природи цієї інституції в структурі соціальних явищ, відіграє привілейовану роль в якості засобу до встановлення механізму гармонійного задоволення комплексу інтересів як приватної, так і публічної природи. Держава як самобутній організм соціально-політичної, перш за все, природи, який опосередковує правосуб'єктність відповідного народу, реалізує свою правосуб'єктність на міжнародній арені через різні правові конструкції, що втілюються в певні конструкції з релевантними формою та змістом. Сьогодення досить виразно характеризується уніфікацією та інтернаціоналізацією взаємин різних держав у розрізі функціонування певних наддержавних конструкцій, що значно спрощує та раціоналізує забезпечення інтересів як кожної людини, так і цілого народу.

Серед найбільш прогресивніших наддержавних утворень сучасності необхідно виокремити Європейський Союз (надалі – ЄС), який від початку був заснований у розрізі забезпечення економічних інтересів його учасників, а в подальшому й делегування низки інших повноважень таких. Азербайджан є країною сучасного цивілізованого світу, у якій поєдналися культура народу з глибоким історичним корінням та сучасні інтереси внутрішнього й зовнішнього характеру. Географічне розташування цієї країни слугувало детермінантою у зайнятті нею відповідного геополітичного становища на міжнародній арені, що не могло не вплинути й на провадження зовнішньої політики ЄС у відношенні Азербайджанської Республіки. Саме тому виникає питання з'ясування наявного стану справ правового забезпечення та функціонального підґрунтя у налагодженні таких відносин, а також побудови певних перспектив їх розвитку. У розрізі останнього досить принагідним є аналіз та моделювання подальших кроків на цьому шляху, де принаймні найбільш цінним є досвід України, як країни, яка робить вагомі кроки у зазначеному напрямку.

У зв'язку з цим **метою даної статті** є визначення правових засад міжнародних відносин ЄС та Азербайджану у площині наявних реалій та з позиції формування відповідних перспектив, на прикладі взаємин України та ЄС.

Стан опрацювання проблематики. Міжнародні відносини ЄС з країнами сучасності досліджували різні вчені, частина з яких безпосередньо приділила увагу питанням правових засад співпраці Азербайджану з ЄС, а саме: Л.З. Караєва [1], І. Зінько, П. Байковський [2], К.Ф. Пашаєва [3], М.В. Баба-заде, П.Т. Мустафазаде [4], Д.С. Кирилко [5], О.І. Головкин-Гавришева [6].

Вивчення позитивного досвіду України у формуванні правових засад співпраці з ЄС здійснювали: О.М. Гладенко [7], І. Конєв [8], К.К. Кулі-Іванченко [9], О.І. Маложан [10] та ін.

При цьому слід зауважити, що наявність досліджень у цій сфері не вносить ясності та однозначності у питанні визначення правових засад міжнародних відносин Європейського Союзу та Азербайджану в сучасних умовах та з погляду на перспективу, зокрема у контексті вивчення досвіду України з даного питання.

Виклад основного матеріалу. ЄС як добровільне наддержавне утворення ґрунтується в пито- мій вазі на договореному регулюванні відносин між своїми членами, що безпосередньо відображе- но у таких договорах як: Єдиний європейський акт 1986 року, Договір про ЄС 1992 року, Договір, який заснував Конституцію для Європи 2004 року, Лісабонський договір 2007 року та Ніццький договір 2001 року. Відносини Азербайджану та ЄС віднайшли відтворення в Угоді про партнерство

та співробітництво між ЄС та Азербайджаном 1999 року, яка підписана Президентом Азербайджану Гейдаром Алієвим. Таке співробітництво проявляється у наступних напрямках: спільний діалог і реформи; сфера правосуддя, свободи та безпеки; економічні та соціальні реформи, скорочення бідності і сталий розвиток; розвиток сфери транспорту, енергетики та екології; встановлення безпосередніх контактів між людьми, тренінгів, реформи сектору охорони здоров'я, культурного співробітництва.

Одним з проявів реалізації вказаної угоди між Азербайджаном та ЄС стало підписання меморандуму про стратегічне партнерство у сфері енергетики у 2022 році, робота над яким почалася ще у 2017 році й передбачила розвиток відносин не тільки в енергетичній сфері, але й загалом у сфері економіки, зміцнення суспільства, покращання якості управління, зміцнення зв'язків, врегулювання конфліктів та здійснення інших прогресивних кроків на шляху до формування громадянського суспільства.

Серед думок вчених, які присвячені питанням правового забезпечення взаємовідносин Азербайджану та ЄС, необхідно виокремити наступні. Відзначено доленосні для Азербайджану геополітичні та стратегічні кроки, які реалізуються у відповідних організаційно-правових проектах ЄС. Серед останніх відзначено поступальний рух цього геополітичного утворення на шляху до розширення в прямому та опосередкованому сенсі, що відображено у посланні Європейської комісії ЄС під назвою «Розширена Європа – сусідство: нові рамки взаємовідносин зі східними та південними сусідами», метою якого є створення зони процвітання та добросусідства. Дане послання по суті забезпечує впровадження інноваційного інструменту в зовнішньополітичній сфері відносин ЄС з іншими країнами під назвою «Європейська політика сусідства», яка досить диференційовано підходить до вибудови таких взаємин з огляду на економічний потенціал, рівень демократизації, зовнішньоекономічні пріоритети того чи іншого контрагента. Азербайджан є фактично учасником проекту «Східного партнерства» з країнами ЄС поряд з Білорусією, Грузією, Молдовою, Україною та Вірменією. Організаційно-правове супроводження такої співпраці ґрунтується на політиці Пан'європейського партнерства без членства, що опосередковується наявними досягненнями ЄС у сфері політичної стабільності, демократії, економіки, верховенства права та благополуччя населення. Слушно підкреслено зміст правової основи таких відносин, яка з урахуванням природи ЄС, як наддержавного утворення, вирізняється своєю диспозитивністю, що проявляється у рекомендаційному характері відповідних нормативних актів та забезпеченні законодавчого регулювання лише механізму фінансування відповідних проєктів [11, с. 62-63].

Дослідження правового забезпечення співробітництва ЄС із країнами Причорномор'я надало можливість виокремити правові форми співпраці та відповідні інституціональні форми співробітництва. Окремо відзначено формування міжнародних організації регіонального рівня на прикладі Організації Чорноморського економічного співробітництва, яка поєднала Албанію, Азербайджан, Болгарію, Вірменію, Грецію, Грузію, Молдову, Румунію, РФ, Туреччину, Україну та Сербію. В рамках цієї організації віднайшло організаційно-правове підґрунтя для розвитку торгівлі, економічних стосунків, банківського та фінансового секторів, комунікації, енергетики, транспорту, сільського господарства тощо. Дана організація реалізує наведені напрями як в межах відповідних статутних положень, так і додаткових угод як суб'єкт міжнародного права. Зокрема, діяльність цієї організації стала підґрунтям до реалізації проєктів «програма сприяння торгівлі та інвестиціям у Причорномор'ї» та ФАО (проєкту щодо сприяння розвитку відносин у сфері торгівлі сільськогосподарською продукцією). Необхідно також відзначити підтриману в літературі позицію, за якою вагомою складовою нормотворчої діяльності, у тому числі й в сфері зовнішньополітичних взаємин є судова практика Європейського Суду, яка узгоджена з відповідними угодами про партнерство та асоціацію ЄС з певними країнами [6, с. 34-35].

Витребуванням часом, з огляду на наявні загрози гібридного характеру, є підхід, який зосереджує увагу на формуванні та впровадженні концепту «неподільності безпеки», зміст якого проявляється у гарантуванні усунення загроз не тільки ЄС, але й країнам-сусідам, серед яких розглядаються поряд з Азербайджаном Грузія, Молдова та Україна. Наведене передувало створенню міждержавного регіонального об'єднання ГУАМ, основою існування якого стало формування єдності держав з подібними політичними й економічними пріоритетами на міжнародній арені, опосередковано створюючи протидію впливу РФ на міжнародній арені. Це стало підставою до формулювання наступних складових у змісті відносин по забезпеченню безпеки на території наведених країн у співпраці з ЄС, а саме: посилення безпекової компоненти у площині політичної співпраці; врегулювання конфліктів на територіях цих держав; напрацювання дієвих механізмів взаємодії у міграційній сфері; формування базових засад співробітництва у сфері економічної безпеки [5, с. 19-20].

Окремої уваги у наукових дослідженнях присвячено питанню правового забезпечення та відповідної політичної й економічної кон'юнктури розвитку відносин України та Азербайджану саме у

контексті структурування відносин з ЄС [4, с. 19–21]. При цьому, окрім зазначеного вище, необхідно відзначити безпекові підвалини встановлення таких відносин, пов'язаних зі схожим підходом у відновленні геополітичної справедливості на фоні прямої чи прихованої агресії щодо територій обох країн, де рішуча політика Азербайджану отримала позитивний результат у відновленні статус-кво щодо Нагорного Карабаху. Поряд з цим, доречно виділено такі нормативно-правові підвалини розвитку міжнародних взаємин України та Азербайджану у розрізі безпекової та економічної складової як ініціатива ЄС по налагодженню співпраці країн Причорномор'я «Чорноморська синергія» 2007 року, Спільна декларація Празького саміту Східного партнерства 2009 року, Спільна декларація Саміту Східного партнерства 2017 року.

Комплексним є дослідження процесу становлення відносин країн Південного Кавказу та ЄС, які зазнали еволюції від спрощеної форми, що в переважній частині стосувалася економічної сфери, до більш складної та комплексної, на прикладі політики добросусідства в межах Східного партнерства. При цьому пріоритети формування подібного партнерства зазнають певного градування за значимістю, а саме: безпека, економіка, зовнішня політика, внутрішня політика, інші суспільні процеси [3, с. 15–18].

Серед напрямів співробітництва ЄС та Азербайджану в рамках Програми Східного партнерства виділено такі напрями: спільний діалог і реформи; правосуддя, свободи та безпеки; здійснення економічних та соціальних реформ, скорочення бідності та забезпечення сталого розвитку; розвиток низки специфічних сфер, в числі яких транспорт, енергетика та екологія; налагодження безпосередніх контактів між людьми, проведення тренінгів, проведення реформи соціальної сфери (охорони здоров'я, освіти, культури) тощо. При цьому висловлена думка щодо розвитку партнерських відносин з ЄС, однак без допущення більш глибокої інтеграції Азербайджану до цієї організації з метою збереження та забезпечення реалізації власних національних інтересів [2, с. 55–58].

Такий підхід цілком підтриманий у контексті формування Азербайджанської Республіки як провідної країни Південного Кавказу, яка має бути пов'язана з ЄС в рамках окремих програм, перш за все економічного та логістичного характеру, де чітко проявляється багатовекторність відповідної зовнішньої політики країни [1, с. 131–133].

З огляду на предмет даного дослідження вартим уваги є питання вивчення перспектив розвитку правового забезпечення відносин Азербайджану та ЄС за наслідками аналізу відповідного досвіду України, як країни, яка демонструє прагнення до інтеграції з ЄС у всіх сферах життя.

З урахуванням реалій сьогодення сучасні дослідники досить прискіпливо вивчають питання впровадження в українське правове поле відповідних міжнародних стандартів, напрацьованих ЄС. Так, звертається увага на широке використання в українському правому полі як у законотворчій, так і правозастосовній сферах, положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (надалі – Європейська конвенція) та безпосередньо практики Європейського суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ), що забезпечує впровадження міжнародних стандартів у відповідне правове поле. До того ж підтримано наукову позицію, за якою інтеграція міжнародних стандартів у сфері захисту прав і свобод людини корелює із рівнем розвитку правових інститутів демократії, стану економіки, поєднання правотворчої атмосфери в самій державі, а також рівня правового виховання і культури населення. При цьому, показником належного рівня впровадження міжнародних стандартів у зазначеному сегменті суспільного розвитку є достатність, перш за все, національних правових засобів для реалізації права людини на справедливий та ефективний захист [8, с. 202–203].

За наслідками вивчення стану впровадження міжнародних стандартів у соціальній сфері, на прикладі ЄС, висловлюються думки щодо пріоритетності у цьому питанні таких міжнародних договорів як: Європейська соціальна хартія 1961 року, Копенгагенська декларація про соціальний розвиток 1995 року, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 року, Загальна декларація про права людини 1948 року, Конвенція про права дитини від 1989 року [9, с. 57]. Тобто, правові засади формування та імплементації міжнародних стандартів в українське правове поле ґрунтуються як на універсальних міжнародних документах, так і на положеннях нормативно-правових документів ЄС.

За комплексним підходом до природи відносин між Україною та ЄС детерміновано різноманітність сфер цих стосунків, підґрунтям яких, окрім міжнародних договорів, є закони, нормативно-правові акти Президента України та Кабінету Міністрів України. Вказаними документами чітко окреслено головний вектор євроінтеграції української держави, навколо якого вибудована стратегія економічного та соціального розвитку України. Така діяльність має першоджерелом зовнішню політику в рамках Плану дій з реалізації Європейської політики сусідства, а остаточною метою – досягнення більш тісної інтеграції країни з ЄС у економічній, політичній, безпековій та інших сферах життєдіяльності. Зокрема, окремо вказано на такі напрями співпраці: безпека і оборона,

торгівельно-економічне співробітництво, боротьба з нелегальною міграцією, боротьба з організованою злочинністю й тероризмом, реформування прикордонного менеджменту, міграційно-візова політика, енергетика, у тому числі альтернативна, сільське господарство, охорона навколишнього середовища, космічні дослідження тощо [10, с. 38-39]. Оскільки, право покликане сформувати змістовне наповнення наведених відносин, то питання розвитку співпраці саме у правовій сфері є чи не найголовнішим. Дійсно, саме право створює передумови для впровадження релевантних проєктів у будь-якому з напрямків відносин ЄС та України. Саме це й стало запорукою прийняття низки нормативно-правових актів в межах національної правової системи України, як-то Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу».

Саме процеси імплементації європейського досвіду у різних сферах життя реалізують зміст наведеної співпраці, перш за все у правовій площині. Так, саме під впливом європейського досвіду захисту прав національних меншин релевантне українське законодавство наповнилося більш ефективними інструментами в частині проведення внутрішньої політики з питань удосконалення стосунків між державою проживання національних меншин та етнічною батьківщиною. Важливе місце у проведенні такої політики відіграють міжнародні організації, які сприяють місцевій владі у забезпеченні прав і свобод наведеної категорії осіб [12, с. 265-266].

Вивчення змісту європейських ініціатив в межах Європейської політики сусідства та Східного партнерства надало можливість чітко виділити напрямки формування та розвитку політики безпеки і оборони у стосунках ЄС та України, який в умовах екзистенціальних викликів, пов'язаних з воєнною загрозою гібридного типу, набув неабиякої актуальності. При цьому, серед найбільш значимих важелів у розвитку такої співпраці позначено, поряд з організаційним та матеріальним забезпеченням, саме правове підґрунтя, яке фундується як на відповідних договірних засадах, так і на судовій практиці ЄСПЛ [7, с. 5-6]. До речі, слушно у контексті наведеного є висловлена думка щодо необхідності запровадження певних обмежень у даній сфері щодо поширення юрисдикції ЄСПЛ на таку категорію відносин.

Серед правових засад заснування та розвитку взаємовідносин ЄС та України відзначено в рамках національного законодавства наявність основоположного законодавчого акту, який визначає основні напрями зовнішньої політики країни, де чітко детерміновано форми та зміст співпраці з ЄС з окресленням її подальшої стратегії [13, с. 7]. Такий підхід слушно визначає значення та місце у конструкції формування зовнішньої політики як наведеного нормативно-правового акту, так і розробленої на його основі стратегії дій всіх гілок державної влади щодо формування іміджу країни на міжнародній арені й реалізації її міжнародної правосуб'єктності, з одного боку, а з іншого – імплементації кращих практик міжнародної спільноти у національні інституції.

Окремого розвитку набула співпраця в сфері поширення міжнародних інструментів захисту права інтелектуальної власності, зокрема патентної охорони, де поряд із зазначеними правовими формами забезпечення подібної співпраці належне місце приділене питанням реалізації та впровадження рішень Ради ЄС у сфері становлення унітарної патентної охорони, що корелює з відповідними рішеннями таких керівних органів ЄС як Комісія Ради ЄС, Європейський Парламент, Європейське патентне відомство тощо [14, с. 26-27].

І, безумовно, не можна не звернути увагу на думки, які зосереджені на питанні звуження суверенітету та обмеження національних інтересів відповідними рамками міжнародної співпраці з ЄС. Однак, за таких умов пропонується модель в рамках співпраці ЄС з Україною у формі «об'єднаних суверенітетів» на протидію обмеженому державному суверенітету конкретно визначеної країни. Така конструкція підтримана механізмом диспозитивного вирішення питань, які дотичні до змісту суверенітету того чи іншого учасника наведеної угоди. Більше того, висловлюється думка щодо набуття додаткових форм прояву державного суверенітету країни в рамках співпраці з європейською спільнотою [15]. Вочевидь, погодитись з даною думкою у повній мірі не можна, оскільки будь-яка міжнародна співпраця, тим паче у формі тих чи інших міжнародних організацій в якості наддержавних утворень, тягне за собою як отримання додаткових засобів для реалізації міжнародної правосуб'єктності, так і взяття учасником на себе додаткових зобов'язань, як наслідок, відповідних обмежень такої правосуб'єктності, у тому числі в частині державного суверенітету.

Висновки. Таким чином, формування правових засад міжнародних відносин Азербайджану й ЄС має різноаспектні підвалини, які ґрунтуються на міжнародному універсальному, міжнародному регіональному та національному рівнях. Сучасний стан правового забезпечення наведеної співпраці відзначений наявністю договірних положень в межах окремих сфер діяльності.

Однак це питання потребує комплексного опрацювання за прикладом моделі правового забезпечення міжнародної співпраці України та ЄС, де в межах національного азербайджанського правового поля має бути напрацьована стратегічна законодавча база зі змістом зовнішньополітичної

діяльності з виокремленням напрямку європейського співробітництва. При цьому, вартим уваги необхідно відзначити правове забезпечення подібної діяльності у таких сферах як: сфера правосуддя, свободи та безпеки; економічні та соціальні реформи, скорочення бідності і сталий розвиток; розвиток сфери транспорту, енергетики та екології; встановлення безпосередніх контактів між людьми, тренінгів, реформи сектору охорони здоров'я, культурного співробітництва.

З огляду на географічне розміщення та геополітичні тенденції сучасного світу Азербайджан прагне розвивати взаємини з ЄС в економічній, енергетичній, логістичній, судовій та правозахисній сферах, що сприятиме розвитку відповідного правового забезпечення, у т.ч. залученням судової практики ЄСПЛ.

При цьому звернена увага на обмежене співробітництво розглянутих суб'єктів міжнародного права в інтересах забезпечення державного суверенітету Азербайджанської Республіки, що опосередковує створення відповідних правових інструментів для цього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Караєва Л.З. Теоретико-політичні основи зовнішньої політики Азербайджану у пострадянському просторі. *Науковий журнал «Політикус»*. 2024. Випуск 1. С. 129–134.
2. Зінько І., Байковський П. Сучасна позиція Азербайджану в міжнародних організаціях. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2015. Випуск 37. Частина 3. С. 50–59.
3. Пашаєва К.Ф. Чинники політичної трансформації країн Південного Кавказу. Дис. ... док. філ. Одеса, 2021. 203 с.
4. Баба-заде М.В., Мустафазаде П.Т. Тенденція розвитку регіональних двосторонніх відносин: Азербайджан і Україна. *Науковий огляд*. 2024. № 93. Том 1. С. 6–22.
5. Кирилко Д.С. Політичні аспекти двосторонніх відносин Європейського Союзу й Азербайджану, Грузії, Молдови та України. Автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2021. 22 с.
6. Головкин-Гавришева О.І. Правові аспекти співробітництва між Європейським Союзом та причорноморськими країнами. *Наукові праці. Державне управління*. 2013. Вип. 202. Том 214. С. 31–36.
7. Гладенко О.М. Міжнародно-правове співробітництво України з Європейським Союзом у сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Автореф. дис. ... канд. юр. наук. Одеса, 2010. 24 с.
8. Конєв І. Інтеграція міжнародних стандартів із захисту прав людини в національну правову систему України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 199–204.
9. Кулі-Іванченко К.К. Міжнародні соціальні стандарти прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 55–58.
10. Маложан О.І. Зовнішні відносини Європейського Союзу. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. Частина 2. С. 34–39.
11. Левицький Т.І., Кузьма В. Особливості участі в європейській політиці сусідства та східного партнерства Європейського Союзу. *Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи*: матеріали сучасн. заоч. наук.-практ. конф., м. Львів, 31 жовт. 2017 р. Львів: ННІПП НУ «Львівська Політехніка», 2017. С. 59–64.
12. Луцишин Г. Питання національних меншин в Європейській інтеграції України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішньої політики*: матеріали X Всеукр. наук.-практ. конф., м. Львів, 20 квіт. 2023 р. Львів: ННІПП НУ «Львівська Політехніка», 2023. С. 264–266.
13. Грубінко А.В. Законодавче забезпечення зовнішньої політики України: проблема стратегічного планування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2018. № 33. С. 4–7.
14. Спесивцева О.О. Правове регулювання унітарної патентної охорони в Європейському Союзі. Дис. ... док. філ. Харків, 2023. 263 с.
15. Яворська Г. Проблема обмеження державного суверенітету в умовах інтеграції України до ЄС. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosini/problema-obmezheniya-derzhavnogo-suverenitetu-v-umovakh>.